

DİVAN EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Ottoman Literature Studies

ULUSLARARASI HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Sayı 31, İstanbul 2023, 520-534

MİZAH KURAMLARI VE LÂMÎ'Î ÇELEBİ'NİN LETÂİFNÂME'Sİ

Hakan Sönmez

Öğr. Gör, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, (hakan.sonmez@gop.edu.tr), ORCID: 0009-0008-1248-2605/Lecturer, Tokat Gaziosmanpaşa University

Makale Bilgisi/Article Information

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 14.10.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 17.11.2023

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2023

Yayın Sezonu: Güz

Atıf/Citation

Sönmez, Hakan (2023), "Mizah Kuramları ve Lâmi'î Çelebi'nin Letâifnâme'si", Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 31, 520-534.

Sönmez, Hakan (2023), "Theories of Humour And Lâmi'î Çelebi's Letâifnâme", Journal of Ottoman Literature Studies, 31, 520-534.

*Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.*

Mizah Kuramları ve Lâmi'î Çelebi'nin Letâifnâme'si

Özet

Klasik Türk edebiyatı hem şekil hem de tür bakımından oldukça zengin bir geleneğe sahiptir. Osmanlının dinî, siyasî, kültürel birçok unsurunu barındıran bu edebiyat döneminden günümüze pek çok eser kalmıştır. Bu eserler, toplumun aynası mahiyetindedirler. Letâifnâmeler de bu türden eserlerdir. Arapçada güldürücü tuhaf hikâye, şaka, nükte gibi anlamlara gelen "latife", günümüzdeki fıkranın karşılığıdır. Mizahî, kısa hikâyelerin yer aldığı bu eserlerin en önemli özelliği güldürücü ve düşündürücü metinler olmalarıdır. Ayrıca dönemin mizah anlayışını yansıtmaları bakımından da üzerinde durulması gereken eserlerdir. Bu çalışmada letâifnâme denilince akla ilk gelen eserlerden olan Lâmi'î Çelebi'nin Letâifnâme'si "mizah kuramları" bağlamında incelenmiştir. Mizah, hemen her disiplinin çalışma alanına giren çok geniş çaplı bir kavramdır. Mizahı açıklama çabası çağlar boyu sürmüştür ve hâlâ da sürmeye devam etmektedir. Bu bağlamda ortaya çeşitli kuramlar konulmuştur. Bu kuramların en çok bilinenleri "üstünlük", "uyumsuzluk", ve "rahatlama" kuramlarıdır. Çalışmada önce mizah ve gülme kavramları, bu kavramların toplumdaki yeri açıklanmıştır. Daha sonra Lâmi'î Çelebi'nin Letâifnâme'sinde mizah kuramlarına uygun latifeler tespit edilmiştir. Bu latifeler, uygun oldukları mizah kuramına göre ayrı başlıklar altında incelenmiştir. Çalışma sonunda Letâifnâme'de her üç mizah kuramına uygun birçok latife tespit edilmiştir. Burada incelenen latifeler dışında eserde çalışmaya eklenebilecek farklı örnekler de yer almaktadır. Ancak bunlar hem tekrara düşmekten kaçınmak hem de bu latifelerin birçoğunun müstehcen olması sebebiyle çalışmaya dâhil edilmemiştir. Eserdeki mizah kuramına uygun latifeler bâb ve latife numarası verilerek tablo hâlinde gösterilmiştir. Çalışma sonucunda incelenen 240 latifeden %11'nin üstünlük kuramına, %12'sinin uyumsuzluk kuramına, %10'unun ise rahatlama kuramına uygun olduğu tespit edilmiştir. Latifelerin %67'si ise herhangi bir kurama dâhil edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Mizah, kuram, gülme, latife, Lâmi'î Çelebi, Letâifnâme.

Theories Of Humour And Lâmi'î Çelebi's Letâifnâme

Abstarct

Classical Turkish literature is exceptionally diverse in terms of content and genre. Numerous works have endured from this era, which encompasses many religious, political, and cultural facets of the Ottoman Empire. These works reflect the society of that time. Letâifnâmes are examples of such works. The term "latife" in Arabic, which refers to a comical story, joke or witticism, holds the same meaning as a joke in modern-day vocabulary. The key trait of these works, comprising comical, concise tales, is that they offer amusing and stimulating content. Furthermore, they deserve attention for capturing the humour prevailing in the era. In this study, "humour theories" provide the context to examine Letâifnâme by Lâmi'î Çelebi, which is amongst the first works that come to mind when discussing letâifnâme. Humour is a broad idea studied in various disciplines. Despite long-lasting efforts, the explanation of humour continues. This study initially explains the concept of humour and laughter, and their societal significance. This has led to the emergence of various well-known theories such as "superiority", "incompatibility", and "relaxation". This study initially explains the concept of humour and laughter, and their societal significance. In Lâmi'î Çelebi's Letâifnâme, jokes that match humour theories were discovered. The jokes were categorised and analysed by humour theory. The study found numerous jokes that were fitting for all three humour theories in Letâifnâme. Other examples from the work, beyond those examined, can be incorporated into the research. However, these were not part of the research to prevent redundancy and because numerous of these jokes are indecent. Humour theories are applied to the jokes in the work and the results are presented in a table with corresponding section and joke numbers. Based on the analysis of 240 jokes, 11% were found to align with the theory of superiority, 12% with the theory of incompatibility, and 10% with the theory of relaxation. 67% of the jokes could not be integrated into any theory.

Key words: humor, theory, laugh, joke, Lâmi'î Çelebi, Letâifnâme.

Giriş

Gülme eylemi, ilk çağlardan itibaren başta felsefe ve psikoloji olmak üzere çeşitli disiplinlerin araştırma konusu olmuş, birçok filozof ve bilim adamı tarafından konu ile ilgili çeşitli kuramlar ortaya atılmıştır. İnsanlık tarihinin hemen her döneminde ilgi duyulan bu kavramı belli bir kalıba sokma ve anlamlandırma hususunda kesin bir yargıya varmak mümkün olmamıştır. Gülme eylemi çerçevesinde temelde “neye, ne zaman, nasıl ve niçin güleriz?” gibi sorular karşımıza çıkmaktadır. Neyin komik olup olmadığı meselesi kişiden kişiye değişen bir durum olduğu gibi, toplumdaki topluma da farklılık gösterir. Öyle ki bu durum toplumsal sınıflarda bile farklı sonuçlar doğurabilir. Trajedi ve komedinin temelini oluşturan mizah, güçlülerde görüldüğünde itici ve trajik; zayıflarda görüldüğünde ise komik ve gülünç olabilir (Sanders, 2001: 126). Belli bir toplumda yapılan bir esprinin ya da anlatılan bir fıkranın farklı bir toplumda komik bulunmaması, dahası korkunç ya da ayıp sayılması mizah ve gülme gibi kavramların tanımlanmasında bir standardın oluşturulamamasındaki en önemli sebeplerdendir. Gülme eylemi kültürden kültüre değiştiği gibi zamana göre de farklılıklar gösterebilir. “Eski çağlarda Anglo-Saksonlar gülerken yerlerde yuvalanırken modern çağ insanının gülme eylemi çoğunlukla bir kıkırdama ile gerçekleşmektedir” (Eker, 2009: 18).

Elbette ki gülme eylemini sadece komedi çerçevesinde değerlendirmek, bu son derece karmaşık olguyu anlamlandırmada eksik kalacaktır. Çünkü insanlar sadece komik bir durumla karşılaştıklarında gülmezler. Gerek fizyolojik gerek psikolojik temellere dayalı birçok gülme durumunda söz etmek mümkündür. Mizahın temelinde “gülme” eylemi vardır. Ancak gülmenin her çeşidi mizah kapsamında değerlendirilmez. Söz gelimi kimyasal madde etkisiyle gülme, hap ve benzeri şeylerin etkisi ile gülme, acı gülüş, aptal aptal gülmek gibi gülme çeşitleri bu duruma örnek gösterilebilir (Kortantamer, 2007: 67). Gülmeyi, “İnsana Özgü Olması”, “Duygusuzluk”, “Hatanın Cezalandırılması”, “Mekanik/Saldırganlık”, “İnsanın Nesnelleşmesi”, “Aykırı Fiziksel Olaylar” başlıkları altında inceleyen Gülin Ögüt Eker de gülmeyi mizahın temel aktörü olarak değerlendirmekle birlikte her gülmenin mizahî öge içermediğini vurgulamıştır (Eker, 2009: 23-25). John Morreall, gülme eyleminin bu çeşitliliğinden yola çıkarak “bütün gülme durumlarını kapsayacak tek bir tanıma varmanın” zorluğundan bahsetmektedir (Morreall, 1997: 3). Terry Eagleton ise gülmenin ve bu eylemin şiddetli hâli olan kahkahanın çeşitlerine vurgu yaparak gülmeyi, özellikle de kahkahayı bir paradoks olarak değerlendirmiştir. Bu paradoks, gülmenin veya kahkahanın temelde anlamı olmayan sadece bir sesteki ibaret olmasına rağmen sosyal anlamda baştan aşağı kodlanmış olmasından kaynaklanır. Böylece gülme hem fiziksel (gıdıklayarak gülmek, kıkırdayarak gülmek, hırıltıyla gülmek, çığlık çığlığa gülmek vb.) hem de sosyal bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Eagleton, 2019: 13-14). Bu da gülmenin genel ve kapsayıcı bir tanımının yapılmasını güçleştirmektedir.

Tüm bu zorluklara rağmen gülme hakkında çeşitli yorumlar da yapılmıştır. Koestler gülmeyi bir “tepke”, yani refleks olarak tanımlamıştır (Koestler, 1997: 6-10). Morreall, gülmenin bir davranış biçimi olarak da düşünülebileceğini ancak bunun “yalnızca fizyolojik bakımdan açıklanacak bir davranış olmadığını” söyler. Coşkuyla, küçümsemeyle, sersemlikle gülmemiz gülmenin duygularla bağlantılı olduğunu gösterir (Morreall, 1997: 6). Öyleyse gülmenin bu duygusal boyutu, insana diğer canlılardan farklı temel bir özellik yükler. Elbette bazı hayvanlar - sırtlan, martı, maymun gibi- gülmeye ve kahkahaya benzer sesler çıkarırlar. Ancak insandaki gülme olgusu sadece sesteki ibaret değildir. Gülme, başta sevinç ve üzüntü olmak üzere içinde birçok duyguyu barındırır. Bundan yola çıkarak bazı filozofların insanı tanımlarken temel aldıkları unsurlardan biri gülme olmuştur. Aristoteles, “İnsan gülmeyi bilen tek canlı varlıktır!” (Sevindik, 2021: 13) diyerek gülmenin insanı tanımlamada ve diğer canlılardan ayırmada ne denli önemli bir yerde olduğunu vurgular. Marcianus Capella insanı “gülen hayvan”; Alcuin ise “aklı olan, ölümlü, gülebilen canlı” olarak tanımlamıştır (Sanders, 2001: 126). Henri Bergson, bu tanımlamalara ek olarak insanın aynı zamanda “güldürebilen bir canlı” olarak tanımlanması gerektiğini savunmuştur. Bu özelliğin sadece insanda olduğunu ifade eden Bergson’a göre gülünç olan şeyin temelinde insan vardır. İnsan dışında bir canlıya ya da cansız bir nesnenin gülünç olması ancak insana benzerliğine veya insanın onu kullanım şekline bağlıdır. Eğer herhangi bir hayvan bizi

güldürebiliyorsa mutlaka insansı bir davranış sergilemiştir (Bergson, 2021: 14). Benzer şekilde Sigmund Freud da gülünç olgusunu değerlendirirken iki kişiden yani insan faktöründen bahseder. Gülme sürecinde “ben ve nesne olan kişi”nin rolüne vurgu yapan Freud, cansız şeylerin gülünç görünmesini kişileştirmeye dayandırmıştır (Freud 1998: 175).

İnsan ve gülme ilişkisinin bu denli kuvvetli olmasına rağmen gülmenin toplum nezdinde pek hoş karşılanmadığı görülmektedir. Bunun bir yansıması olarak Platon gülmeye karşı mesafeli durmuş ve bu konuda aşırıya kaçılmaması gerektiğini ifade ederek gülmeyi edebe ve ahlâka aykırı bulmuştur (Sanders, 2001: 10). Barry Sanders’in “gülmeyi ciddiye alan ilk yazar” olarak nitelendirdiği Platon, “Niçin insan bir başkasının talihsizliğine güler?” sorusuna “Tepkimiz, üzüntü ile sevincin iç içe geçtiği bir ‘karma duygu’dan kaynaklanır ve kendimizi her yolu deneyerek bu çelişkili histen arındırmamız gerekir.” cevabını vererek gülme dürtüsünün dikkatle denetlenmesi ve kontrol altına alınması gerektiğini vurgulamıştır (Sanders, 2001: 124-125). Aristoteles’e göre ise şakanın tarzını ve dozunu ayarlamak, mizahın ne zaman uygun ya da densizlik olduğunu bilmek son derece önemlidir (Eagleton, 2019: 19). Aristoteles, şakada aşırıya kaçanları şaklaban olarak tanımlamış; bu kişilerin, şakaya maruz kalanlara saygı göstermeyen ve onları üzen birer soytarı gibi göründüklerini ifade etmiştir. Bunun yanında zarif şakalar yapan, kıvrak zekâli kişiler için ayrı bir parantez açmış ve bunları esprili kişiler olarak tanımlamıştır (Aristoteles, 2014: 209).

Gülmeye karşı takınılan tutumun Yahudilik, Hristiyanlık ve Müslümanlığı kabul eden toplumların tümünde aynı derecede olması beklenemez. Çünkü zaman, dönem ve toplumun içinde bulunduğu şartlar mizah anlayışını ve mizaha bakış açısını etkilemiş ve şekillendirmiştir (Eker, 2009: 169). Kilise kuralları Orta Çağ Avrupa’sında sosyal ve kültürel hayatın hemen her yerinde etkili olmuştur. İncil’de gülme ile ilgili ifadeler kilisenin gülmeye karşı tutumunu da şekillendirmiştir. Hz. İsa, İncil’de gülen ve hayattan zevk alan birisi olarak tasvir edilmez (Morreall, 1997: 122). Böylece Antik Çağ’daki gülme ve kahkahaya karşı olumsuz tutumun daha sonraki dönemde de devam ettiği görülmektedir. Dahası bu dönemde kahkaha resmî ve sosyal alanlardan; dinî, feodal ve devlet törenlerinden çıkarılmıştır (Eagleton, 2019: 92). İslam inancında ise gülmenin aşırılığı sakıncalı bulunmuştur. Kur’ân’da Allah’ın ayetleri ve peygamberi ile alay edenlerin alaycı gülüşü açık bir şekilde kınanmıştır. İslam kültüründe Müslüman’ın daima ölümü hatırlayarak fazla gülmemesi görüşü hâkim olmuştur. Bununla birlikte Hz. Muhammed, güler yüzlü ve şakadan hoşlanan bir peygamber olarak tasvir edilmiştir. O’nun şaka anlayışı herkesçe bilinen gerçeklerin kinaye yoluyla ifade edilmesi şeklindedir (Tanç, 2020: 16-17).

1. Mizah Kavramı ve Edebiyatta Mizah

Mizah sözcüğünün aslı Arapça “latife ve şaka yapmak” anlamlarına gelen “mez” kökünden masdar olan “müzah”tır (Durmuş, 2020: 205). Türkçeye mizah olarak geçmiştir. Sözcüğün Latince karşılığı “nemlilik” anlamına gelen “humor”dur. Bu sözcüğün dilimizdeki “sululuk, sulu şaka yapma” ile ilgisi olduğu düşünülmektedir (Kortantamer, 2007: 65).¹ Türkçe Sözlük’te “gülmece, eğlendirme, güldürme ve bir kimsenin davranışına incitmeden takılma amacını güden ince alay” (2005: 806, 1404) olarak açıklanan mizah; latife, nükte, hezl vb. komik olan tüm türleri kapsar. Mizahın en temel maksadı güldürmektir. Ancak birçok mizah türünde alt metin olarak toplumun aksayan yönlerinin eleştirildiğini görmek mümkündür. Tarih boyunca gerek sözlü gerek yazılı hemen her türde güldürme amacının yanında, mizahın bu yönünün de kullanıldığı görülmektedir. Şaka ve nükte gibi hafif mizah diye tanımlayabileceğimiz mizah türlerinin yanında eleştiri temelli hiciv ve hezl gibi türler sıkça kullanılmıştır.

Bir kavram olarak mizahın ne olduğuyla ilgili kesin ve kapsayıcı bir tanımın yapılması zordur. Marcel Gutwirth ve Neil Schaeffer, mizahın tanımının olanaksız olduğunu söylemişlerdir. Gutwirth’e göre mizahu tanımlamaya çalışmak da kendi başına mizahın tariflerinden biridir (Tanç, 2020: 45). Isaac Barrow, bu olanaksızlığın sebebini mizahın “çok yönlü ve çok biçimli” olmasına

¹ Nemlilik kavramı ve mizah ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: (Eker, 2014: 50-54).

bağlamıştır (Eagleton, 2017: 10). Bu çok yönlülük, tarihsel süreçte mizaha bakışta değişkenliği beraberinde getirmiştir. Mizahı temelde “pozitif ve negatif mizah” olarak ayırmakta fayda var. Negatif mizah, mizahın aşağılayıcı, saldırgan ve acımasız yönünü temsil etmektedir (Eker, 2009: 61). Bu görüşün temelinde İlk Çağ ve Orta Çağ düşünürlerinin mizah hakkındaki olumsuz tutumu yatmaktadır. Bu olumsuz tutum dinî literatürde de görülmektedir. Hristiyan ve Müslüman toplumlarda mizahın aşırılığı hoş karşılanmamıştır. Mizah sözcüğünün Arapça kaynaklı olması, bu sözcüğün İslam literatüründe de kullanıldığını göstermektedir. Fakat İslam inancında mizaha temkinli bir yaklaşım vardır. Bu tutum, Müslüman toplumların dinî anlayış gereği ciddiyeti benimsemiş olmalarından kaynaklanmaktadır (Uz, 2017: 22). Pozitif mizah ise daha çok nükte ve latife denilen, saldırganlık ve aşağılayıcılıktan uzak, tebessüm ettiren mizah türüdür.

Mizah ile ilgili bir başka tartışmalı konu, onun bir sanat türü mü yoksa bir üslup ya da anlatım tarzı mı olduğudur. Bergson, Koestler ve Morreall gibi araştırmacılar mizahı bir sanat olarak kabul etmişlerdir. Bununla birlikte Ferit Öngören ve Muzaffer İzgü gibi araştırmacılar, mizahın sanat yapmak için kullanılan bir araç olduğunu savunur (Usta, 2005: 26-27). Bu mesele edebiyat özelinde de tartışılmıştır. Ağâh Sırrı Levend, mizahı “gülmece” ve “yergi” olarak iki tür üzerinden değerlendirerek bu türlerin kesin bir çizgi ile birbirlerinden ayrılmasının kolay olmadığını belirtir. Levend ayrıca gülmece ve yergi arasındaki farkları amaç, konu ve kapsam olarak şu şekilde sıralar:

1. İncitmeyen gülmece ve alay,
2. Mutâyabe ve mülâtafa adı altında şakalaşma,
3. Kaba şaka, sataşma ve taşlama,
4. İğrenç yerme ve sövme (Levend, 1970: 37-41).

Mehmet Narlı ise mizahı müstakil bir edebî tür olmaktan ziyade roman, hikâye, şiir gibi türlerin içinde bir anlatım üslubu olarak değerlendirmiştir. Narlı’ya göre Keloğlan’daki mizah, masal türü içinde; Karagöz, orta oyunu ve meddahdaki mizah ise tiyatro türü içinde yer almaktadır (Usta, 2005: 27).

Batılı kaynaklara göre mizahî eserlerin kökeni Antik Yunan’a dayanmaktadır. Özellikle bir tiyatro türü olarak “komedyanın” ortaya çıkışı mizahın ilk yazılı örneklerini oluşturmaktadır. “Şölene Katılanlar”, “Akharnilalılar”, “Atlılar”, “Barış”, “Kurbağalar”, “Eşek Arıları” gibi eserlerin yazarı Aristophanes, Yunan komedyasının mihenk taşı olarak kabul edilmektedir. Daha sonraki dönemlerde din ile iç içe geçmiş biçimiyle mizah; Promete, Pandora, Midas anlatılarında ve Homeros’un İlyada’sında karşımıza çıkmaktadır. Antik Yunan komedyası Avrupa mizahının kökenini oluşturmaktadır. Fransız komedi yazarı Moliere ve İngiliz yazar ve şair William Shakespeare’in eserleri bunun en önemli göstergeleridir. Orta Çağ Avrupa’sında mizah, toplumun üst tabakasından ziyade çoğunlukla karnaval tipi bayramlar üzerinden halk gülmececi olarak kabul edilmekteydi. Bunun en önemli sebebi Orta Çağ Hristiyan dünyasının mizaha ve gülmeye karşı takındığı olumsuz tutumdur. Avrupa mizahı Orta Çağ’daki baskıcı kilise kurallarının etkisi altında kalmışsa da Rönesans ile Batı mizahına yaklaşım değişmiştir (Sevindik 2021: 18-21).

İslamiyet öncesi Türk kültüründe mizahın daha çok şölenlerde bir eğlence ya da şaman, ozan veya baksı dediğimiz kişilerin kötü ruhlarla mücadelesinde bir “aşağılama” aracı olarak kullanıldığı görülür (Kortantamer, 2007: 69-70). Bir edebî türde mizahın Türk edebiyatındaki ilk örneklerine Uygur dönemine ait destan, mektup, dilekçe vb. metinlerde rastlanmıştır. İslamî dönem Türk edebiyatının ilk örneklerinden olan *Kutadgu Bilig*’de gülmek, olumlu durumlarla ilişkili kullanılmışken *Dede Korkut Hikâyesi*’nde mizahın düşmanları kötü göstermek için bir yergi aracı olarak kullanıldığı görülür (Tanç, 2020: 73). Türk milletinin kıvrak zekâsını ve hazırcevaplığını yansıtan mizahî ürünlerin en önemlileri, sözlü kültür ortamında nesilden nesle aktarılan fıkralardır. Bu fıkralardaki tipler, halkın eleştirel düşüncesinin bir sembolü olarak görülmektedirler (Özdemir, 2010). Bu bağlamda başta Nasreddin Hoca olmak üzere İncili Çavuş,

Bekrî Mustafa, Bektaşî gibi fıkra tipleri Türk mizahı denince ilk akla gelenlerdendir.² Karagöz, meddah, orta oyunu gibi geleneksel halk tiyatrosu ürünlerinin yanı sıra masal, halk hikâyesi gibi uzun soluklu anlatılarda da mizahî unsurlara rastlamak mümkündür.

Hemen her edebî türde kendine yer bulmasına rağmen daha önce bahsi geçen mizaha karşı mesafeli tutum edebiyat camiasında da kendini gösterir. Edebiyatta çoğunlukla mizahın hiciv ve hezl gibi aşağılayıcı, alaycı, çoğu zaman müstehcen ve küfürlü türleri kullanılmıştır. Türk toplumunda benimsenen İslam ahlâk anlayışına aykırı olduğu için bu tür mizahî söylemler türrehat ve levhiyyat gibi kelimelerle ifade edilmiş, dünyevî ve nefsânî arzuları besleyen boş, faydasız uğraş olarak nitelendirilmiştir (Özyıldırım, 2018: 16). Klasik Türk edebiyatı çerçevesinde mizaha karşı bu olumsuz tutuma pendnâmelerde³, tezkirelerde hatta divanlarda bile rastlamak mümkündür. Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Marifetnâme'si*, Nâbî'nin *Hayriyye'si*, Sünbül-zâde Vehbî'nin *Lütfiyye'si*, Safâyî'nin *Tezkire'si* bu bağlamda örnek teşkil edecek eserlerdir (Tanç, 2020: 74-79).

Buna rağmen Türk edebiyatı, genel itibariyle geniş bir mizah terminolojisine sahiptir. Öyle ki hiciv, hezl ve mizahla ilgili iki yüzden fazla terim kullanılmış, bu terimlerden bir kısmı kullanımdan kalkmış, bir kısmının ise birbirlerinin yerine kullanılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: absürt, alay, atışma, dıhk, epri, fukâhe, garabet-i menfûre, gülmece, hiciv, hezl, ima, ironi, istihza, kinaye, latife, şathiye, tehzil, tahkir vs.

Mizah, Klasik Türk edebiyatı çerçevesinde manzum veya mensur birçok eserde yer almaktadır. *Letâifnâme* gibi müstakil mizahî eserlerin yanında kıta, gazel, kaside, mesnevi gibi nazım şekilleri de mizah açısından zengin bir yelpazeye sahiptir. Ağâh Sırrı Levend, klasik Türk edebiyatı mizahî eserlerini şu şekilde sıralamıştır:

1. Hezl-âmiz kıtalar ve beyitler.
2. Muhtelif şekillerde yazılmış hezl-gûne manzumeler.
3. Manzum Latifeler.
4. Mensur Fıkralar.
5. Mektuplar ve Arzihaller.
6. Münazaralar
7. Mülâtafalar.
8. Nameler.
9. Başkalarının eseriyle yapılan hezl-âmiz manzumeler.
10. Şerhler.
11. Nazire olarak yapılan tehziller (Levend, 2015: 532).

Edith Gülçin Ambros, klasik Türk edebiyatındaki mizahi türleri “ana mizahi türler” ve “karma mizahi türler” olmak üzere iki temel başlık altında toplamıştır. Ana mizahi türler, öykülemeye bağlı türler ile (letâifnâme, mülâtafa, mutâyeye) yergiye bağlı (hiciv, hezl, tehzil) türlerden oluşmaktadır. Karma mizahi türler ise lirik (şathiye, şehrengiz vs.) ve komedi/seyirlik oyun (karagöz, orta oyunu) türlerinden meydana gelmektedir. Ambros, bunlara ek olarak “ciddi türlerin (gazel, tarih, lügaz, mekup vs.) mizahi varyantaları” ile “şaka, takılma gibi anekdotları içeren ciddi tezkireler”i de mizahi türler arasına almıştır (Ambros, 2009: 65-72).

Bu türler içinde letâifnâmeler müstakil bir eser mahiyetinde olduğu için özel bir yere sahiptir. Letâif, Arapça “güldürecek tuhaf ve güzel söz ve hikâye, şaka, mizah” (Şemseddin Sami, 2015: 717) anlamına gelen latife sözcüğünün çoğuludur. Bir tür olarak günümüzdeki fıkranın karşılığıdır. Genellikle mizahî kısa hikâyelerin toplanmasından oluşan letâifnâmeler, güldürücü, düşündürücü, ibret verici kısa ve öz hikâyelerden oluşmaktadır. Bununla birlikte edebiyatımızda hoşça giden, beğenilen konuları ihtiva eden pek çok esere de letâifnâme denilmiştir (Kavruk, 1998:

² Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: (Türkmen, 2000: 1-10).

³ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: (Türkoğlu, 2021).

149). Türk edebiyatında ilk örneklerine *Divan-ı Lügatü't-Türk, Kutadgu Bilig ve Dede Korkut*⁴ hikâyelerinde rastlanır. Klasik Türk edebiyatında bir tür olarak ortaya çıkıp yaygınlaşması ise 16. yüzyıldan sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir "Hatiboğlu (ö. 1460?)'nun *Letâifnâme*'si, Zâtî (ö. 1546)'nin *Letâif*'i, Hüsam Sahrâbî el-Cülûgî (XVI. yüz yıl)'nin *Harnâme*'si, Fehîm-i Kadîm (ö. 1647)'in *Tercüme-i Letâyif-i Kümmelîn*'i, Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede (ö.1720)'nin *Letâifnâme*'si, Tokatlı Ebûbekir Kânî (ö. 1792)'nin *Letâif*'i" (Altunel, 2003: 109-110) bu eserlere örnek olarak gösterilebilir. Hasan Kavruk (1998) *letâifnâmeler* içinde kaleme alınan en güzel eseri Bursalı Lâmi'î Çelebi (ö. 1532)'nin *Letâifnâme*'si olarak göstermiştir.

2. Mizah Kuramları ve Lâmi'î Çelebî'nin Letâifnâmesi

Letâifnâme, Lâmi'î Çelebî'nin en çok bilinen eserlerindedir. Eser, 1529 (?)'da yazılmaya başlandıktan bir sene sonra tamamlanmıştır. Bazı nüshalarda eserin adı *Sefîne-i Letâif ve Mecmua-i Ma'ârif, Câmiü'l-Letâif* olarak geçmektedir (Kavruk, 1998: 153). Eserin mukaddimesinden edindiğimiz bilgiye göre Lâmi'î Çelebi, topladığı latifeleri beyhude sözler ve insanı mühim işlerden alıkoyan boş bir eğlence olarak görmüş ve latifelerin toplandığı defteri yakmak istemiştir. Fakat içindeki hikmetli sözlerin kaybolmasına gönlü razı olmadığı için bu defteri oğlu Abdullah Çelebî'ye miras bırakmış, Abdullah Çelebî de bu hikâyelere ilave ve düzenlemeler yaparak günümüze ulaşmasına vesile olmuştur (Çalışkan, 2015: 21-23). 16. yüzyıl tezkirecilerinden Ahdî (ö. 1593-94) ise latifelerin Lem'î (ö. 1550) tarafından toplandığını söyler (Solmaz 2018: 261).

Eser, toplamda beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde ilim ve hikmet sahibi kimselerin şaka ve nükteli cevaplaşmaları; ikinci bölümde deli, divane ve meczuplarda görülen latifeler; üçüncü bölümde zamanın alçaklığı ve günün insanın latifeleri ile hayal erbabı ve başka milletlere mensup kişilerin latifeleri; dördüncü bölümde evliler ile ev sahiplerinin latifeleri; beşinci bölümde ise hayvanlarla ilgili latifeler yer almaktadır.⁵

Letâifnâme'de mizah dili, anlatılan hikâyeler içine ustaca yerleştirilmiştir. Bu hikâyelerin sonundaki manzum parçalarla çoğunlukla okurun anlatılandan ders alması amaçlanmıştır. Hikâyelerde; ayet, hadis, atasözü ve deyimlerin yanında halk söyleşilerine de sıklıkla yer verilmiştir. Özellikle karşı tarafı küçük düşürecek müstehcen ifadeler de hikâyelerde bolca yer almaktadır. Böylece mizahın hem güldürücü hem de aşağılayıcı yönleri eserin hemen her bölümünde karşımıza çıkmaktadır.

Mizahın ve gülmenin ne olduğu, eskiden beri üzerinde durulan bir meseledir. Bu bağlamda "neye, ne zaman, neden ve nasıl güleriz?" gibi sorular felsefeden psikolojiye, sosyolojiden dine gibi birçok alanının uğraşı haline gelmiştir. Bu uğraşlar sonucunda kavramsal bir tanımın yanında mizahın kuramsal alt yapısını ortaya koyan çalışmalar da yapılmıştır. Kuramsal olarak mizaha yaklaşım bir bakıma gülmeyi de kuramsal zemine oturtur. Çünkü mizahın olduğu yerde gülme vardır ve mizahi bir unsur, insanda gülme duygusunu harekete geçirir. Dolayısıyla mizahın ve gülmenin kuramsal zemini ile bu kavramların insandaki fizyolojik ve psikolojik yansımalarını aynı çatı altında değerlendirmek mümkündür. Mizah kuramları ile ilgili ilk fikirler İlk Çağ filozoflarından doğmuştur. Bu filozofların, temelini oluşturduğu mizah kuramları daha sonraki dönemlerde geliştirilerek günümüz mizah kuramları meydana gelmiştir. Bunlardan en çok kabul gören üç temel mizah kuramı; "üstünlük kuramı", "uyumsuzluk kuramı" ve "rahatlama kuramı"dır. Çalışmanın bu bölümünde mizah kuramlarının Lâmi'î Çelebî'nin *Letâifnâme*'sine yansımaları üzerinde durulacaktır. Çalışmadaki örnek latifeler transkripsiyonlu metin olması açısından Nurdoğan Savran'ın (1989) çalışmasından alınmıştır. Bununla birlikte Yaşar Çalışkan'ın (2015) eserin mensur bölümlerini sadeleştirerek hazırladığı çalışmasına da başvurulmuştur. Savran'ın "müstehcen" olarak değerlendirdiği ve çalışmasında yer vermediği latifeler Çalışkan'ın çalışmasında tespit edilerek incelenmiştir.

⁴ Dede Korkut hikâyelerinde mizah ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk.: (Güvenç, 2011: 2011, 157-180).

⁵ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: (Savran, 1989), (Kavruk, 1998: 153-155), (Çalışkan, 2015).

2.1. Üstünlük Kuramı

Bu kuramın temelinde Platon’un, “kişiyi komik kılan şeyin kendini bilmemesi; gerçekte olduğundan daha varlıklı, daha akıllı sanması görüşü” yatmaktadır (Morreall, 1997: 8). Platon’un komediye karşı olumsuz bir tavır takınmasının özünde de bu görüş hâkimdir. Platon’a göre gülerken dikkatimiz karşı tarafın kusurlarına odaklanmaktadır. Bu da komediye ahlak bozucu bir kimlik kazandırır. (Tanç, 2020: 60). Mizaha karşı bu olumsuz tutum daha sonra Aristo tarafından da devam ettirilmiş ve bir kuram olarak mizahta üstünlük fikri gelişmeye başlamıştır. Aristo, gülmeyi ‘alay’ın bir türü olarak görmüştür (Ünal, 2009: 283). Bu alayın temelinde hiç şüphesiz başkalarının kusurları ve zayıflıkları yatmaktadır. Felsefe tarihinde 18. yüzyıla kadar üstünlük kuramı hâkim olmuştur. Platon ve Aristoteles’in görüşleri 17. yüzyılda Thomas Hobbes tarafından desteklenmiştir (Critchley, 2020, 19). Hobbes’a göre, gülmenin temelinde ani sevinç duygusu yatmaktadır. Bu duygu, ya kişinin kendini mutlu eden anlık bir hareketi nedeniyle ya da başka birinde yanlış bir şeyi görmesi ile ortaya çıkar ki bu durumda kişi o yanlış şeyin kendinde bulunmadığına sevinip mutlu olur (Hobbes, 1992: 51-52).

Lami’î Çelebi’nin *Letâifnâme*’sinde üstünlük kuramına uygun birçok hikâye yer almaktadır. Kuramın desteklediği karşı tarafın zayıflıkları ve kusurları üzerinden mizah, toplum tarafından kabul görmüş saygın kişilerden din büyüklerine, ilim erbabından meczuplara kadar hemen her kesimin temsilcilerinde görülür. Söz gelimi bir Abbasi halifesinin Bizans’a elçi olarak gönderdiği Ebu İshak’ın, kendisini küçük düşürmeye çalışan imparator ve ruhbanlara mizahi üslupla verdiği cevap üstünlük kuramının göstergesidir. Rum kayseri, Ebu İshak’ın elçi olarak geleceğini öğrenince adamlarını ve ruhbanlarını toplamış ruhbanlarından İslam halifesinin elçisini küçük düşürmesini istemiştir. Ruhbanlar, Hz. Ayşe ile ilgili bir dedikodu ortaya atıp elçiyi küçük düşürmeye çalışırlar ancak Ebu İshak, Hz. Meryem’e atılan iftiralar üzerinden cevap vererek meclistekileri susturur:

“... ‘Uşde Türk’ün bir ulu dânişmendi ve azîm dilbendi geliyorur. Gerekdür kim dinleri bâbında bir kazıyye ile ilzâm iderüz ve fahr itdükleri umûrda bir ar lâhuk olur şey ile şeyn isbât idüp bednâm kılaruz.’

... Üstâda eyitdi: ‘Ne olaydı ki beni gözün hamedânında Ayişe’ye şol bir töhmet olunmayaydı ve ehli beyt içinde bu azîm münkasid bulunmayaydı ki halâyık andan çok kıyl u kâle ve dürlü dürlü hayâle düşmiyelerdi ki bu töhmet lâyık-ı ehl-i nübüvvet ve sezâ-yı handân-ı ismet degüldi.’

Üstâd hazretleri bî tavakkuf buyurdular ki: ‘Hemân bu töhmet-i habâb-ı ismet-meâb Meryem’e olan töhmetdür ve ol kân-ı iffete olan bühtân ve nisbetdür. Gayetî anlar doğurdı, bunlar doğurmadı ve cahiller ikisin dahu dilleründen komadı’ didi. ...” (Savran, 1989: 90, Bâb 1/Latife 4).

Mizahta üstünlük kuramı temelde karşı tarafın kusurları ve zayıflıkları üzerinde dursa da kişinin kendinde bulduğu karşı taraftan üstün bir özelliği de bu kuram çerçevesinde değerlendirilebilir. Bu bağlamda *Letâifnâme*’nin 16. latifesi olan Abdurrahmân Câmî ve İsfahanlı kendini beğenmiş bir şahıs arasındaki diyalogu konu alan latifede de bu durum söz konusudur. Latifede İsfahanlı, kibar geçinen bir kişi Abdurrahmân Câmî’nin meclisinde görgüsüzlük yaparak kendi şehrine övgüler yağdırır. Bu duruma daha fazla tahammül edemeyen Abdurrahmân Câmî, şahsın İsfahan’ın karpuzlarının büyüklüğü ile övünmesi üzerine kendi memleketlerinin havuçlarından bahsederek kendini beğenmiş adam üzerinde üstünlük kurar:

“İsfahân’dan bir herif yâr-ı zarîf geçüp Mevlânâ Abdurrahmân Câmî’nin meclisinde şöyle ki âdet-i avâm virür, perişan sözler söylerdi ve tarik-i fukarâ ve edâiyine riâyet etmeyüp İsfahân’ın kâh ol nesnesin medh eylerdi kâh bu nesnesin. Âhir bunu didi ki: ‘İsfahân’da karpuzlar olur ki bir kişi üzerine otursa ayakları yere irişmez’. Molla başım kaldırıp buyurdular ki: ‘Bizim yerde o denlü âlf karpuzlar olmaz ama çâk ... gibi kesîrlr olur.’ Erbâb-ı meclîs hande idiüp herife şermendelik hâsıl kılar.” (Savran, 1989: 96, Bâb 1/Latife 16)

Lâmi'î Çelebi'nin *Letâifnâme*'si atasözleri ve dönemin kültürel hayatını yansıtmaları bakımından önemli bir eserdir. Özellikle halkın, toplumun önde gelen şahsiyetleri ile kurduğu diyaloglar oldukça dikkat çekicidir. Ayrıca Osmanlı toplumunun âdetleri ve gelenekleri de eserde sık sık yer almaktadır. Bir Osmanlı veziri ile zamanın âlimlerinden birisinin karşılıklı şakalaşmalarını konu edinen latifede de bu durum karşımıza çıkmaktadır. Yemekten sonra tatlı yemek Anadolu âdetlerindedir. Osmanlı veziri hem âlime hürmet göstermek hem de onun köylülüğü ile şaka yolu ile alay etmek için baklavanın üstüne yoğurt döker. Bu hareketin altında kalmak istemeyen âlim, baklavanın şerbetinin azlığına işaret etmek için "Sultânım, tat vermedikten sonra yoğurdu neden koyarsın." der. Böylece vezirin köylü diye alay istediği âlim hazırcevaplığı ile vezire üstünlük sağlamış olur:

"Meğer vüzerâ-yı âl-i Osman'dan birinin ulemâ-yı zamândan biriyle latife yarışurdu ve ahyânen ol ehl-i ilmle mutâyebeye karışurdu. Birgice ramazanda şöyle ki diyâr-ı Rum'da âdetdür ve halviyât yemek sünnetdür. Sumât-ı ni'met çekilüp baklava yirlerdi. Ve ol vezir bir kaşuk yoğurd alup dânişmend-i mezkûre riâyet ve Türklüğünden kinâyet idüp dânişmendin önündeki baklavanın üzerine döker. Danişmend dahu yoğurdu medhet ve baklavanın balı azlığına işret eyleyüp: 'Sultânım yoğurdu neye koyasan ki lezzetiü getirilmeye.' dir." (Savran, 1989: 105, Bâb 1/Latife 36)

Thomas Hobbes'un vurguladığı insanın güç savaşı ve karşı tarafı zayıflıklarıyla küçük düşürme çabasının meydana getirdiği gülme duygusu *Letâifnâme*'nin birçok latifesinde görülmektedir. Mizahın en önemli unsurlarından biri kıvrak zekâ ile verilen nükteli cevaptır. Haccâc-ı Zâlim'e esir düşmüş bir Arap'ın, esir düşmesine rağmen karşı taraftaki askerler ile alay edencesine verdiği cevap üstünlük kuramının bir göstergesidir. Bu latifede mizahu ortaya çıkaran durum esir düşen bir kişinin, kendine rakip askerleri savaş meydanından kaçmakla itham ederek küçük düşürücü bir duruma koyma çabasıdır:

"Rivâyet iderler ki Haccâc-ı Zâlim havâric-i Arâb'dan birini dutup Mansûr-i Devânîki'ye irsâl kılur. Mansûr dahu ol Arab'ı getirür suhriyyeye alur ve bu sipâhimin sâfderlerinden 'Sizinle ceng ü cidâl ve şîrâne harb u kitâl itmişler kimlerdür bana göstere.' dir. Ol Arab: 'Ey emir bunların biri bize yüz be yüz gelmiş ve mukâbele olup mukâtele eylemiş değıldür, emreyle kafalarından göreyim tâ sana kansı ziyâde kaçmışdur, haber vireyim.' dir..." (Savran, 1989: 108, Bâb 1/Latife 40)

Başkasının kusurlarından ortaya çıkan gülme duygusu *Letâifnâme*'nin Ermeni bir kadın hakkındaki hikâyesinde de kendini gösterir. Latifede cami civarında oturan bir kadının, müezzin ne zaman ezan okusa yanına gidip ona hürmet edip güzel sözler söylemesi mahallelinin dikkatini çeker ve sebebini sorarlar. Ermeni kadın, eski müezzinin sesinin çok güzel olduğunu ve her ezan okunduğunda oğlunun Müslümanlığa özendiğini, onun Müslüman olmasından korktuğunu; yeni gelen müezzinin ise sesinin çok kötü olduğu için oğlunun ezan okunduğunda kulaklarını tıkadığını, böylece Müslüman olma tehlikesinden kurtulduğunu söyler. Bu latifede sesi kötü olan bir müezzin üzerinden mizah oluşmuş ve onun sesinin kötü olması, hatta eşek anırmasına benzetilmesi üstünlük kuramına uymaktadır:

"...Karı eydür: Bu kadar oldu ne eyleyüm ve sizden neyi saklıyayum. Bundan evvelki müezzin her kaçan kim banlardı, bir oğlancuğum vardur, anı dinleyüp tanlardı. Bana eydürdi: 'Ana, müslümânların ne güzel töresi var ve aceb bunların yahşı neresi var?' ol öyle didükçe anı müslümân ola diyü haof iderdüm ve ezan okudukça anı taşra bulsam ev içine alup giderdüm. Bu müezzin gelenden berü rahat oldum. Ölüp gitmişken tâze hayat buldum. Oğlancuğum âvâzın işitdikçe kulağın tıkayup: 'Aceb bu müslümânlar şol eşeği ne anurdurlar ve sağır gibi nice bir bağurdurlar.' dir." (Savran, 1989: 166, Bâb 3/Latife 46).

İnsandaki kusurlar üzerinden oluşan mizahın bir başka örneği, yüzü çirkin bir adamın doktora gittiği latifede görülür. Adam, çirkin bir yerinde çıkan çıbanı doktora göstermek ister. Ancak doktor, adamın yüzüne bakarak bir şey görmediğini söyler. Adam sinirlenerek çıbanın yüzünde değil çirkin yerinde olduğunu söyler. Bunun üzerine doktor, "Yüzünden daha çirkin bir

yerin mi var?” diyerek adamın yüzünün çirkinliği ile alay eder. Bu durum doktorda karşı tarafın kusuruna vurgu yaparak onunla alay edip bir üstünlük duygusu hissetmesini sağlar:

“Çirkin sûretlü bir herif cerrâha gelir: ‘Bir çirkin yerimde çıban çıkardum, görüviersen usta.’ dir. Cerrah herifün ‘yüzine bakup görünür nesne yoh ancak.’ dir. Herif eydür: ‘Behey nazarsuz, sana çirkin yerimde didüm, yüzümde dîmedüm.’. Cerrah eydür: ‘Beher akılsuz, yüzünden çirkin nice yerün vardır?’” (Savran, 1989: 200, Bâb 3/Latife 94)

2.2. Uyumsuzluk Kuramı

Uyumsuzluk kuramına göre doğadaki her şey belli bir düzen içindedir. Bu düzen bozulduğunda da ortaya gülünç durumlar çıkar. Kuramının temelinde “umulmadık, mantıksız ya da uygunsuz olan bir şeye karşı gösterilen zihinsel bir tepki” yatmaktadır (Morreall, 1997: 24). Buradaki temel kavramlar “çelişki, aykırılık ve zıtlıktır”. Terry Eagleton’a göre mizah; “ani bir perspektif değişimi, beklenmedik bir anlam kayması, uyuşmazlığı ve tutarsızlığı yakalama, alışıldık olanı bir anlığına alışılmadık kılma” gibi doğal sürecin aykırılıklarından kaynaklanmaktadır (Eagleton, 2019: 69). Bir maymunun, insan gibi hareketlerde bulunması veya kıyafet giymesi maymunun doğasına aykırı olduğu için komiktir. Bu uyumsuzluk sadece doğal sürecin değişimi ile ilgili değildir. Özellikle uzun-kısa, şişman- zayıf, cahil-bilgili gibi birbirleriyle uyumsuz tiplerin komedi unsuru olarak kullanılması da bu kuram çerçevesinde değerlendirilebilir. Geleneksel Türk tiyatrosunun en önemi ürünlerinden olan “Karagöz” buna güzel bir örnektir.

Uyumsuzluk kuramının savunucularından İmmanuel Kant’a göre “gülme, yıkılan bir umudun hiçliğe doğru ani değişiminden doğan bir duygudur.” Burada Kant’ın vurguladığı ani değişim, doğal seyrinde olumlu ya da olumsuz bir beklentinin boşa çıkması şeklinde yorumlanabilir. Arthur Schopenhauer ise gülmenin nedenini “bir kavramla, o kavram ilişkisi içinde düşünülen gerçek nesnelere arasındaki uyumsuzluğun aniden algılanması olarak belirtir” ve gülmenin kendisinin aslında uyumsuzluktan başka bir şey olmadığını söyler (Morreall, 1997: 26-28). Bu bağlamda *Letâifnâme*’deki “divane arkadaş” konulu bir latifede uyumsuzluk kuramı şu şekilde karşımıza çıkar: Bir kişinin gözü ağrır ve ne yapması gerektiğini arkadaşına sorar. Doğal süreç içerisinde beklenti, arkadaşını doktora yönlendirmesi ya da çeşitli ilaçlar kullanmasını tavsiye etmesidir. Ancak arkadaşı, bunun yerine “Benim dişim ağrıyordu. Çektirdim ve ağrısı gitti. Senin de derhal gözünü çıkarman gerekiyor.” diye cevap vererek beklentinin ani değişimine güzel bir örnek olmuştur:

“Bir herifün bir dîvâne yoldaşı ve bir ebleh hücredâşı vardu. İttifâk bir gün bu herifün nâzlesi hareket ve gözü zahmet ider. Hayretinden bu dîvâneye: ‘Hiç göz ağrısına ilâc bilmez misin ve bir isim anlamaz mısın?’ dir. Dîvâne eydür: ‘Hemîn çıkarmak gerek ki ben iki yıl diş ağrısı çekdim. Âhir çekdürmeyince dermân bulamadum ve çıkarmayınca rahat olmadum.’ dir.” (Savran, 1989: 115, Bâb 2/Latife 7)⁶

Letâifnâme’nin yine divanelerle ilgili bir başka latifesinde uyumsuzluk kuramı tekrar karşımıza çıkar. Bu latifede divanenin biri bakkala gider ve bal, yağ ve yumurta olup olmadığını sorar. Divaneyi müşteri zanneden bakkal, elindeki malzemeleri tek tek sayar. Ancak divanenin cevabı bakkalın tüm beklentisini boşa çıkarır. Çünkü o, bakkala “madem bu malzemelerin var neden kaygana yapıp sıcak sıcak yemiyorsun.” der. İşte bu cevap mizahta uyumsuzluk kuramının bir örneğidir. Çünkü burada herkesin beklentisi soruyu soran kişinin alıveriş yapmasıdır. Ancak adam, beklentinin aksine bakkala bir tavsiyede bulunarak latifeyi okuyanın gülme duygusunu ortaya çıkarmıştır:

⁶ Savran’ın çalışmasında latifeler bâblara göre ayrılmış ve her bâbın başlangıç latifesi “Latife 1” olarak numaralandırılmıştır. Ancak bu durum 2. bâb için geçerli değildir. 1. bâbdan 2. bâba geçerken latife numarası baştan başlamamış, bir önceki bâbın son latifesinin numarası devam ettirilmiştir. Bu çalışmada hangi latifenin hangi bâba ait olduğunu tespit edebilmek için 2. bâbın ilk latifesi “Latife 1” olarak belirlenmiş ve numaralandırma buna göre yapılmıştır.

“Ol bir dîvâne bir bakkâl dükkânına varur. Hoş âdetçe bakkala selâm virür. Bakkala ‘Usta, balın, yağın, yumurdan var mı?’ dir. Bakkal dîvâneyi müşteri mülâhâza idüp: ‘Tatlu kara keçi yağlarım ve nefis demüerci ballarım ve taze gelmiş yumurdalarım vardır.’ dir. Dîvâne eydür: ‘Ya niçün ısıcak ısıcak kaygana yemezsin?’” (Savran, 1989: 116, Bâb 2/Latife 9)

Uyumsuzluk kuramı, kişinin bulunduğu ortama uyumsuzluğunu da kapsar. Hayatın doğal seyri içinde kişinin bulunduğu ortama göre davranması, konuşması ve giyinmesi beklenir. Ancak bazen bu kalıplara uymayan bir şeyler olur ve güleriz. Çünkü kişiyi, umduğıyla bulduğı arasındaki şaşırıcı orantısızlıktan başka hiçbir şey daha fazla güldüremez (Morreall, 1997: 25). *Letâifnâme*'de sultanın divanında bulunan bir kişi, selamı alınmayınca sultanın ve ulemasının beklemediğı bir şekilde, ortama aykırı davranışlar sergilemeye başlar:

“Nakl iderler ki nîr dîvâne sultan sîvanına gelür. Tertîb-i şâhu ve tezyîn-i pâdişâhu temâşasına meşgûl olup hayran kalur. Sultan Sencer umerâsına: ‘Gelün dîvâneye hiç söylemeyelüm ve hergîz iltifât eylemeyelüm, görelüm bizimle ne kılur’ dir. Âhir ilerü gelüp Sultan ve umerâ ve erkân ve eshâb-ı dîvâne selâm virir. Hiç kimesne selâmını almaz ve ağız açup bir kişi lisâna gelmez. Dîvâne: ‘Bu makam-ı âlî aceb hâlî, ancak.’ diyüp hemân divan ortasında çemeniüp hoş bildiğün eydür: ‘Bre hay ve nice dîvâne işin bitirüp gider.’” (Savran, 1989: 118, Bâb 2/Latife 14)

Letâifnâme'de tespit edilen uyumsuzluk kuramına uygun latifeler genellikle deliler/divâneler hakkında yazılan latifelerde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri de karanlıkta sağını solunu bilemeyen bir divane hakkında yazılmış latifedir. Hayatın olağan akışında bir kişinin sağını solunu bilmesi için gözlerinin açık olması gerekmez. Ancak bu latifede karanlık bir ortamda kendisinden sağ tarafındaki mumları yakması istenilen divane, “Karanlıkta sağını solunu nerden bileyim?” cevabını vererek beklenenin zıttı bir davranışta bulunmuştur:

“Hikâyet iderler ki birkaç yârân-ı iyş ve hullân-ı hemgîş bir yerde gece cem’iyettin ve kış sohbetin iderlerdi. İçlerinde bir şûride-i perîşân-hâl ve bir dîvâne-i pür kıl u kâl vardı. İttifâk erbâb-ı meclisin biri oynamağçün kalkar soyunur, ortada yanan muma gömyiniün ucu dokunup söniyor. Mumu bulmayup dîvâneye: ‘Beher yâr şu senin sağ tarafında bir mum dahu vardır, alvoire’ dirler. Dîvâne eydür: ‘Aceb eblehler siz karağuda sağ mı sol mu ne bileyüm ve mumu nice mi bulayum?’ dir. (Savran, 1989: 120, Bab 2/Latife 18)

Behlül-i Dâna'nın konu edildiğı bir başka latifede de benzer durum söz konusudur. Külâhu çalınan Behlül, beklentinin aksine hırsızın ters yönüne, mezarlığa doğru koşar. Kendisine neden ters yöne koşuyorsun diye soranlara “Herkesin dönüp dolaşacağı yer burasıdır.” cevabını verir. Böylece hayatın olağan akışına zıt bir durum oluşmuştur:

“Nakl iderler ki Behlül’ün bir gümrâh yüzüne bir avuç kül saçar ve başından külâhın kapup kaçar. Behlül dahu yüzün gözüün silerek makberlerden yana seğirdüp gider ve şehrin kûristânı tarafına azm ider. ‘Hay dîvâne külâhın kapan şu cânibe gitti. Sen makberlerden yana gidüp ne dilersin ve kûristân tarafına gidip neylersin?’ dir. Behlül eydür: ‘Her ne yana giderse gitsün’ didi. ‘İklîmi dokuz dolansın âhir gelecek menzili, uğrayacak yolu buradur.’ dir.” (Savran, 1989: 123, Bâb 2/Latife 24)

2.3. Rahatlama Kuramı

Bu kuramın temelinde Freud'un psikoanaliz kuramı yatmakla birlikte kuramla ilgili ilk fikirler 18. yüzyılda ortaya atılmaya başlanmıştır. Lord Shaftesbury'in, baskı altındaki kişinin, bir kaçış yolu için harekete geçeceği ve bu durumdan hoşnut olup üzerinde baskı yapandan öç alacağı fikri bu kuram hakkında yapılan ilk değerlendirmelerdendir. Bu açıdan rahatlama kuramının “üstünlük kuramı”yla da ilişkili olduğu söylenebilir. Ancak üstünlük kuramı duygular üzerine yoğunlaşırken rahatlama kuramı, gülmenin fiziksel ve biyolojik işlevi üzerine yoğunlaşır (Morreall, 1997: 32). Shaftesbury'in bahsettiğı baskı ve bu baskıdan kaçış yolu, Freud'da bilinçaltı kavramı çerçevesinde ele alınır. Bu bağlamda gülme, bilinçaltında baskı altına alınmış enerjinin

dışavurumudur. Freud, mizah için, duygularımızca kullanılmayan fazla enerjiyi harcadığımızı söyler (Morreall, 1997: 43).

Rahatlama kuramında, genellikle içinde bulunulan zor durumdan bir espri ya da şaka yoluyla kurtulma düşüncesi hâkimdir. Burada toplumun bazı tabularının espri yoluyla aşıldığı da görülmektedir. Sözelimi din gibi hassas konularda baskı altında olan bir birey, mizahın gücünden yararlanarak bu baskıdan kurtulabilir. *Letâifnâme*'de dinî konularda pek çok latife mevcuttur. Bunlardan bir tanesi peygamberlik iddiasında olan bir kadının latifesidir. Kadın bu iddiası dolayısıyla kadı huzuruna çıkar. Kendisine Hz. Peygamber'in bir "Ben âhir zaman peygamberiyim" hadisi hatırlatılır. Ancak kadın içinde bulunduğu zor durumdan verdiği mizahî cevapla kurtulur:

"Bir mecnûne avret peygamberlik da'vasın idip kâdîya götürdiler. Kâdî eydür: 'Muhammed hakkında ne dîrsin?' Mecnûn eydür: 'Hak peygamberdür.' Kâdî eydür: 'Peygamber olan hod yalan söylemez. Ol hod demişdür ki: 'Ben âhirü'z-zamân peygamberi: 'Em lâ nebiyye ba'dî.' didi. Mecnûn eydür: 'Aceb dîvânenin ve nakl etdiğin hadîsin ma'nâsından bîgânesin.' Zîrâ ki ol: 'Lâ nebiyye ba'dî' didi, Lâ nebiyyetun ba'dî' dîmedi. Yani benden sonra erenlerden peygamber gelmez, didi; hâtunlardan gelmez, dîmedi.'" (Savran, 1989: 112, Bâb 2/Latife 4)

Bu latifeye benzer bir latife de Hârûn Reşîd zamanında tanrılık iddiasında bulunan bir kişi hakkındadır. Bu defa iddia daha büyüktür ve dinen kişiyi daha zor durumda bırakacaktır. Burada divanenin Hârûn Reşîd'e verdiği cevap rahatlama kuramının bir göstergesidir. Çünkü Hârûn Reşîd, tanrılık iddiasında bulunan kişiye geçen sene de birinin peygamberlik iddiasında bulunduğunu ve idam edildiğini söyler. İdam ve ölüm kavramlarının yeterince kişiyi baskı altına aldığı bir durumda, divane bir kaçış yolu olarak "İyi etmişsin, hatta sevaba girmişsin. Çünkü ben öyle bir peygamber göndermedim." cevabını verir:

"Nakl olunur ki Hârûnu'r-Reşîd zamanında bir dîvâne tanrılık da'vasın eyler ve halâyık içinde kez idüp: 'ben hodâ-yı âlemem' diyü söyler. Tutup Hârûn'un huzûruna götürüler. Hârûn dîvâneyi söyledüp hâl ü kâlin görür ve dîvâneyi mehki imtihâne urur: 'Geçen yıl dahu biriniz ezhâr-ı safâhât ve da'vâ-yı risâlet eyledi. Emr itdük kaydın gördüler, siyaset idüp boynun urdular.' dir. Dîvâne eydür: 'Ey benim makbûl kulum iyi itmişsin ve râh-ı sevâba gitmişsin ki ol kezzâba ben henüz peygamberlik virmeyüp dururdum ve risâletle göndermeyüp dururdum.'" (Savran, 1989: 113, Bâb 2/Latife 5)

Hârûn Reşîd ile ilgili bir başka latifede, Behlûl-i Dâna padişahın tahtına oturduğu için dayak yer ve ağlamaya başlar. Padişah, Behlûl'ün neden ağladığını sorunca onu dövenler, "Sizin tahtınıza oturduğu için öfkelenip bir iki vurduk." cevabını verirler. Behlûl içinde bulunduğu bu zor durumda "Hayır ben, onun için ağlamıyorum. Ben bir kere oturdum bu kadar dayak yedim, sen her gün oturuyorsun acaba ne kadar dayak yiyeceksin diye sana acıyıp ağlıyorum." der. Behlûl'ün verdiği bu cevap, ortamı şiddet ve gerilimden kurtarıp gülme duygusunu ortaya çıkarır:

"Behlûl birgün Hârûnu'r-Reşîd'in dîvanına gelür, görür ki Hârûn tahtında yok. Fi'l hal Hârûn'un yerine geçüp ol denlü gibi olur. Nâgâh hâcibler, Behlûl'ü halifenin yerinde görürler: 'Bre bî-edeb delü' diyü gelüp bir iki ururlar. Behlûl heman derûnundan çığlamağa gözyaşların döküp ağlamağa başlar. Bu esnada iken Hârûn dahu çıkagelür ve Behlûl'ü nevâh idüp yanına alur ve 'Niçün ağlarsun?' diyü hâlin teftîş eyler ve 'Buna n'oldu?' diyü hâciblere söyler. Hâcibler eydür: 'Ey Emîrü'l-mü'minîn sizin yerinize geçmiş oturur gördük. Te'dîb için kakıyup bir iki urduk andan ötürü ağlar.' dirler. Behlûl eydür: 'Hayır ben anların döğdüklerine ağlamazın, senden ötürü ağlarım ve sana rahm idüp ciğirim dağlarım ki ben ömrümde bir kerre bu makama oturduğumdan ötürü bu denlü let yedim, sen ki her gün oturursun aceb ne kadar letler yesen gerekdür.' dir. (Savran, 1989: 130, Bâb 2/Latife 39)

Seçilen bu örnekler gösteriyor ki Türk mizahının yapı taşlarından olan *Letâifnâme*'deki birçok güldürü unsurları mizah kuramlarıyla uygunluk göstermektedir. Eserde mizah kuramına uygun örnekler elbette ki seçilen latifelerle sınırlı değildir. Hem örnekleri sınırlandırmak hem de bazı latifelerin müstehcen içerikli olması sebebiyle eserden tespit edilen örnekleri bu kadarla

sınırlandırmayı uygun gördük. *Letâifnâme*'de yukarıda verilen örnekler dâhil üstünlük kuramına uygun 26 latife tespit edilmiştir. Uyumsuzluk kuramına uygun 30, rahatlama kuramına uygun ise 24 latife tespit edilmiştir. Bu latifelerin bâb ve latife numaraları şu şekildedir:

Tablo 1: Üstünlük Kuramına Uygun Latifeler

	Latife Numarası
Bâb 1	3, 4, 5, 6, 12, 16, 17, 27, 28, 32, 36, 38, 40
Bâb 2	11, 14
Bâb 3	10, 46, 50, 77, 92, 93, 94, 101, 102, 103
Bâb 4	3

Tablo 2: Uyumsuzluk Kuramına Uygun Latifeler

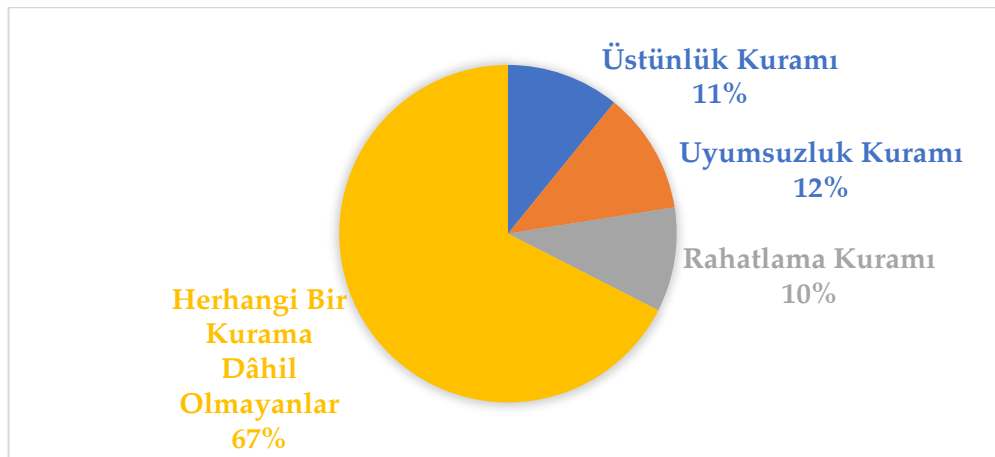
	Latife Numarası
Bâb 1	35
Bâb 2	1, 7, 9, 14, 15, 18, 19, 22, 24, 30, 32, 35, 38, 60,
Bâb 3	2, 9, 17, 18, 37, 39, 40, 41, 42, 46, 49, 66, 67, 105

Tablo 3: Rahatlama Kuramına Uygun Latifeler

	Latife Numarası
Bâb 1	1, 2, 9, 19, 20, 25
Bâb 2	3, 4, 5, 11, 12, 29, 36, 39, 41
Bâb 3	14, 21, 23, 33, 61, 76, 87
Bâb 4	1, 5

Çalışma kapsamında incelenen 240 latifeden mizah kuramlarına uygun latifelerin dağılımı ise şu şekildedir:

Tablo 4: Latifelerin Kuramlara Göre Dağılımı

Sonuç

Gülmenin ne olduğu; neye, nasıl güldüğümüz yüzyıllar boyunca tartışılan bir konudur. Bu kadim mesele ile ilgili Platon'dan Freud'a, Hobbes'den Bergson'a birçok düşünür yorum yapmış ve son derece kompleks olan bu kavramı tanımlamaya çalışmıştır. Böylece karşımıza çeşitli mizah kuramları çıkmıştır. Sosyoloji, psikoloji, felsefe gibi disiplinlerin yanı sıra dinî literatürde de konuya değinilmiş ve çeşitli yorumlar yapılmıştır. Başlangıçta felsefeciler, din adamları ve aristokratlar gülmeye karşı olumsuz bir tavır takınsalar da toplum içinde eğlence ve gülme her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Bu durum, toplumun mizahî yönünü yansıtan ürünler ortaya çıkarmış ve mizah; kütür ve sanat alanının önemli bir unsuru hâline gelmiştir.

Hayatın her alanında karşımıza çıkan mizah, diğer birçok disiplinde olduğu gibi edebiyatın da ilgi alanına girmiştir. Osmanlı Devleti'nin sosyo-kültürel yaşantısına ayna tutan *Letâifnâme* de mizahî yönden oldukça zengin bir eserdir. Lami'î Çelebi, *Letâifnâme*'sinde padişah'tan köleye, kadından meczuba toplumun her kesiminin mizahî yönünü ortaya koymuştur. Bu çalışmada, Lâmi'î Çelebi'nin *Letâifnâme*'si mizah kuramları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme sonucu bize gösteriyor ki eserdeki birçok latife, mizah kuramlarının üç türüne de uymaktadır. Çalışmada toplam 240 latife incelenmiştir. Bu latifelerden 26'sı üstünlük kuramına, 29'ü uyumsuzluk kuramına, 24'ü ise rahatlama kuramına uygundur. Üstünlük kuramları ile ilgili olan latifeler, kimi zaman toplumun üst kesimlerinin birbirlerini küçük düşürme çabaları kimi zaman alt kesimlerinin birbirlerinin kusurlarıyla dalga geçmeleri şeklinde karşımıza çıkar. Bu sebeple üstünlük kuramına uygun olan latifeler, çoğunlukla 1. ve 3. bâblarda görülmektedir. Uyumsuzluk kuramının temelinde zıtlıklar, mantıksızlıklar ve hayatın olağanı dışına olduğu için bu kurama uygun latiflere, çoğunlukla meczupların konu edildiği 2. bâb ile toplumun aksayan yönlerinin ele alındığı 3. bâbda rastlanmıştır. Çünkü meczuplar, hayatın olağan akışına aykırı davranışlarda bulunurlar ve böylece ortaya bir mizah malzemesi çıkar. Rahatlama kuramının ise 1, 2, ve 3. bâblara dağılmıştır.

Yukarıdaki verilerden de anlaşılacağı üzere *Letâifnâme*'de en çok karşımıza çıkan mizah kuramı uyumsuzluk kuramıdır. Bunu sırasıyla üstünlük ve rahatlama kuramları takip etmektedir. Ayrıca eserdeki latifelerin büyük bir çoğunluğu herhangi bir kurama dâhil edilememiştir. Bunun en önemli sebebi *Letâifnâme*'deki latifelerin sadece güldürü amacıyla değil; öğüt verme, durumdan ders çıkarma, toplumun aksayan yönlerini ortaya koyma gibi amaçlarla da yazılmış olmasıdır. Bu özelliği ile Lâmi'î Çelebi'nin *Letâifnâme*'si Türk kültürü ve edebiyatında önemli bir yere sahiptir.

Kaynakça

- ALTUNEL, İbrahim (2003), "Latife", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/latife--edebiyat> (13.10.2023).
- AMBROS, Edith Gülçin (2009), "Gülme, Güldürme ve Gülünç Düşürme Gereksinimlerinden Doğan Türler ve Osmanlı Edebiyatında İroni", *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları IV Nazımdan Nesire Edebî Türler* (Haz. Hatice Aynur vd.), İstanbul: Turkuaz Yayınları, s. 65-85.
- ARISTOTELES (2014), *Poetika* (çev. Mehmet H. Doğan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- BERGSON, Henri (2015), *Gülme Komiğin Anlamı Üstüne Deneme* (çev. Yaşar Avunç), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- CRITCHLEY, Simon (2020), *Mizah Üzerine* (çev. Seyran Sam), İstanbul: Monokl Yayınları.
- ÇALIŞKAN, Yaşar (2015) *Latifeler Kitabı Letâfi-i Lâmi'î*, İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları.
- DURMUŞ, İsmail (2020) "Mizah", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mizah#1> (13.10.2023).
- EAGLETON, Terry (2019), *Mizah*, (çev. Melih Pekdemir), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- FREUD, Sigmund (1998), *Espriler ve Bilinçdışı ile İlişkileri*, (çev. Emre Kapkın), İstanbul: Payel Yayınevi.
- GÜVENÇ, Ahmet Özgür (2011), "Dede Korkut Kitabı'nda Mizah" *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (46), s. 157-180.

- HOBBS, Thomas (1992), *Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti* (çev. Semih Lim), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KAVRUK, Hasan (1998), *Eski Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler*, İstanbul: MEB Yayınları.
- KOESTLER, Arthur (1997), *Mizah Yaratma Eylemi* (Türkçesi: Sevinç Kabakçioğlu-Özcan Kabakçioğlu), İstanbul: İris Yayıncılık.
- KORTANTAMER, Tunca (2007), *Temmuzda Kar Satmak Örnekleriyle Geçmişten Günümüze Türk Mizahı* (haz. Fatih Ülken-Şerife Yalçinkaya) Ankara: Phoneix Yayınevi.
- LEVEND, Ağâh Sırrı (1970), "Divan Edebiyatında Gülmece ve Yergi (hezl ve hicv)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 18, 37-45.
- LEVEND, Ağâh Sırrı (2015), *Türk Edebiyatı Tarihi I. Cilt Giriş*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MORREALL, John (1997), *Gülmeyi Ciddiye Almak* (Türkçesi Kubilay Aysever-Şenay Soyer), İstanbul: İris Yayıncılık.
- ÖĞÜT EKER, Gülin (2009), *İnsan Kültür Mizah İnsanlık Tarihinde Mizahın Serüveni: Felsefi Bir Problem Olarak Mizahtan Eğlence Endüstrisinde Tüketim Nesnesi Mizaha*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ÖZDEMİR, Nebi (2010), "Mizah, Eleştirel Düşünce ve Bilgelik: Nasrettin Hoca", *Milli Folklor*, sayı: 87, s. 27-40.
- ÖZYILDIRIM, Ali Emre (2018) "Mertbe-i Mizaha Yetmek" *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XIII Hicve Revâ, Mizaha Mâyil: Güldürücü Metinleri Anlamak* (haz. Hatice Aynur vd.), İstanbul: Klasik Yayınları, s. 14-21
- SANDERS, Barry (2001), *Kahkahanın Zaferi Yıkıcı Tarih Olarak Gülme* (çev. Kemal Atakay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- SAVRAN, Nurdoğan (1989), *Bursalı Lâmi'î Çelebi'nin Letâîfi'nin Erzurum Nüshasının Halk Edebiyatı Açısından Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SEVİNDİK, Azem (2021), *Türk Mizah Ekolojisi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (2015), *Kâmûs-i Türkî* (haz. Paşa Yavuzarslan), Ankara: TDK Yayınları.
- TANÇ, Nilüfer (2020), *Klasik Türk Edebiyatında Mizah*, İstanbul: Grafiker Yayınları.
- TÜRKOĞLU, Serkan (2021), *Rızâ Bahçesi (Riyâzî'r-rızâ) Seyyid Ali Rızâ'nın Manzum Pend-nâme-i Attâr Tercümesi*, Ankara: İhlamur Akademi Yayınları.
- TÜRKMEN, Fikret (2000), "Osmanlı Döneminde Türk Mizahı" *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 4 (2), s. 1-10.
- USTA, Çiğdem (2005), *Mizah Dilinin Gizemi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- UZ, Emine (2017), "İslam Kültüründe Mizah ve Türk Edebiyatındaki Yansımaları: Cevâmiu'l-Hikâyât Örneği", *The Journal of Turkic Language and Literature Surveys (TULLIS)*, Cilt 2, s. 20 – 39.
- ÜNAL, Murad (2009), "Güldürünün Kuramsal Perspektifi", *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Yeni Düşünceler Hakemli E-Dergisi*, (94), s. 281-294.